

УДК 930.1: 631.11 (470+571) «1917/1930»

В.В. Калініченко

**СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ІНСТИТУТУ ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ
В ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ (1917–1930 рр.)**

Досліджується та аналізується розвиток історичної думки Росії у 1990-х – початку 2000-х років навколо проблеми земельної громади в доколгоспному селі, що існувала в 1917–1930 рр.

Ключові слова: земельна громада, селяни, історіографія.

Исследуется и анализируется процесс развития исторической мысли России в 1990-х – начале 2000-х годов вокруг проблемы земельного общества в доколхозной деревне, которое существовало в 1917–1930 гг.

Ключевые слова: земельное общество, крестьяне, историография.

Development, process is analyzed of modern historical thought of Russia round a problem of a ground society in docolhoznoy village which existed in 1917-1930 is investigated and analyzed.

Key words: a ground society, peasants, a historiography.

Постановка³⁸проблеми. Сучасна Україна взя-

ла курс на ринкову економіку, складовим елементом якої є ринкове сільське господарство. Трудове селянське господарство може бути конкурентоспроможним у ринкових умовах й зберегтися, тільки об'єднавшись у кооперативи вертикального типу (якими були земельні громади). Тому дослідження земельної громади актуальне й необхідне на сучасному етапі. Аналіз історіографічного доробку радянських істориків про громаду свідчить, що ця проблема недооцінювалась в науковій літературі. Оцінки соціально-економічного і політичного розвитку країни висвітлювали в рамках марксистсько-ленінської парадигми. Такий стан унеможлилював всебічне й об'єктивне висвітлення історичних явищ і подій. Це повною мірою стосувалося й інституту громади у доколгоспному селі.

Мета статті – дослідити та проаналізувати розвиток російської історичної думки навколо питання інституту земельної громади в доколгоспному селі (1917–1930 рр.).

Виклад основного матеріалу. В сучасній російській історіографії, в працях 1990-х – початку 2000-х років, проблема общини зайняла помітне місце [19, с. 155]. Дискусія з питання генезису сільської общини, її розвитку і ролі в російському суспільстві не припиняється в історіографії й досі – зазначили російські дослідники громади К.Х. Ібрагімов та П.М. Зирянов [12; 13, с. 117].

На початку 1990-х років В.П. Данилов висунув концепцію селянської революції в Росії (1902–1922 рр.). Розпочалася революція, по В.П. Данилову, з селянського повстання 1902 р. на Полтавщині та Харківщині і завершилася в 1922 р. прийняттям Земельного Кодексу [8, с. 314, 319]. Він розглядає селянську революцію як безперервний процес, викликаний індустріально-ринковою модернізацією економіки, що спостерігався болісною ломкою традиційного селянського господарювання, розселяннюванням, різким погіршенням соціально-економічних умов життя переважної більшості селян. Тому селянська революція мала яскраву антимодернізаційну, антикапіталістичну спрямованість. При цьому община по В.П. Данилову, виявилася організатором масових селянських виступів [8, с. 315; 10]. Селянська революція, зазначав В.П. Данилов, змусила більшовиків ввести неп, визнати селянські вимоги і права, що і було зафіксовано в Земельному Кодексі 1922 р. Так зване «соціалістичне земельне законодавство» 1919 р. було відмінене. Земельне питання було вирішене відповідно з вимогами Селянського наказу 1917 р. Відбулося осереднювання села, община відродилася [8, с. 319]. Селянська революція перемогла, але, як пише В.П. Данилов, ця перемога, в недалекому майбутньому обернулася на поразку, як завжди буває з

селянськими революціями [9, с. 76]. В.П. Данилов мав на увазі насильницьку колективізацію селянських господарств наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років.

Якщо прийняти версію «селянської революції» В.П. Данилова [9, с. 77], то хронологічно, на нашу думку, її в Україні треба обмежити 1917–1933 рр., тобто від початку революції (лютий 1917 р.) і до її трагічного завершення під час голодомору-геноциду, влаштованого більшовиками в українському селі в результаті насильницької колективізації сільських господарств.

В.П. Данилов пише про величезне значення кооперації для аграрної країни, особливо важливою була можливість включення в ринкову економіку за допомогою кооперації величезної маси дрібних селянських господарств [9, с. 77]. Процес кооперування дозволяв, не руйнуючи дрібного сімейного (родинного) селянського господарства, виокремлювати і організовувати на засадах великого виробництва ті галузі або трудові операції, що давали безсумнівний економічний ефект. Це, на переконання В.П. Данилова, був реальний шлях, котрий міг стати дієвою альтернативою і непівському накопиченню капіталу міцними господарствами за рахунок слабих, і більшовицької колективізації [8, с. 321; 9, с. 77].

Ці думки В.П. Данилова співзвучні з думками теоретика селянської кооперації О.В. Чайнова [35], про якого В.П. Данилов пише з явною симпатією [8, с. 321].

Цікаві спостереження В.П. Данилова і про общинну систему самоуправління в доколгоспному селі. Він вважає, що общинна система самоуправління практично співпала з системою організації і функціонування місцевих рад і була одночасно і органом місцевого самоуправління, і органом державної влади. І така система зберігалася в російському селі до 1928–1929 рр. [9, с. 78] З початком сталінської «революції зверху», тобто з 1928–1929 рр. пише В.П. Данилов, починає здійснюватися політика відкритого волюнтаризму, необмеженого ніякими теоретичними застереженнями або практичними заборонами. З цього часу і община, і кооперація були приречені на знищення. На початку 1930-х років, зазначає В.П. Данилов, їхня історія практично завершилася [8, с. 321].

Інший відомий російський історик-аграрник П.М. Зирянов вважає, що колективізація знищила тільки поземельну общину, а всі інші компоненти общини знищити було неможливо. І в цілому, пише П.М. Зирянов, общинні порядки продовжують діяти в російському селі і на сьогоднішній день (кінець ХХ ст.), хоч в сильно

обмеженому, ослабленому й зміненому вигляді [12, с. 98].

Ця оригінальна точка зору, що перегукується з думками сучасних «почвенників» (рос.) – захисників цього поземельного інституту на селі – праці В.А. Бердянських, В.Б. Безгіна, П.І. Симуша та ін. [1, 2, 32] На нашу думку, це прямі переспіви поглядів слов'янофілів ХІХ ст. Так само, як і ми, думають деякі російські історики. Так, С.В. Лур'є пише, що община загинула на початку 30-х років ХХ ст. і вороття до неї немає [22, 23]. Відомий історик-аграрник В.В. Кабанов у 1997 р. писав, що тема про общину втратила своє сучасне звучання і відійшла в область лише історичного інтересу, стала абсолютним архаїзмом; община безповоротно залишилася в минулому; майбутнє вже не буде зв'язане з нею [15, с. 155]. Сучасний російський дослідник О.Г. Вронський зазначив, що у сучасній російській перевищується ступінь сприйняття поземельною общиною економічного прогресу [6, с. 4]. Сам О.Г. Вронський принциповий противник общини на противагу В.Б. Безгіну та інших «почвенників» [5, 6].

Таким чином, як це не дивно, але в сучасній російській історіографії знову намітилася дискусія відносно місця і ролі общини в російській історії між її захисниками і противниками, як і понад 150 років тому [1, с. 9; 12, с. 95–99; 15, с. 8–9; 19, с. 155; 33, с. 34–35].

Сучасні російські дослідники в аграрній революції виокремлюють її складову – общинну революцію, під якою розуміють погромницькі дії селян-общинників проти поміщицьких маєтків у 1917–1918 рр., захоплення ними земель поміщиків, поглинання столипінських хуторів та відрубів і, як наслідок, відродження та зміцнення общини (роботи В.П. Будакова, А.А. Курянишева, В.Л. Теліцина, Д.І. Люкшина, Т.В. Осипової, О.А. Сухової) [3, 20, 24, 28, 33, 34]. Але, як вважає В.В. Кабанов, в результаті цієї революції, на селі відбувся процес нівелювання селянських господарств, а не осереднювання, як з легкої руки В.І. Леніна стали писати історики. При чому зрівняння господарств відбулося в 1917–1922 рр. на дуже низькому рівні добробуту [15, с. 151, 209].

Цікаві і свіжі думки про історичну долю непу в сучасній російській історіографії висловив В.В. Кабанов. Неп, на думку цього дослідника, якщо його послідовно проводити, вимагав безкінечних і все зростаючих поступок, а потім і жертв капіталізму, зводячи на ніщо всі завоювання більшовиків. Тому більшовики відмовилися від непу. Ніким не доказано, зазначав В.В. Кабанов, що В.І. Ленін прийшов в останніх своїх роботах до визнання товарно-грошових відносин. Він тільки допускав їх на невизначений час, як і допуск самого непу. В.І. Ленін не був риночником, як не

був ним і М.І. Бухарін [16, с. 41, 45]. В.І. Ленін називав старих кооператорів фантазерами і утопістами, нагадав В.В. Кабанов, але сам В.І. Ленін був грандіозним утопістом. Новий «приступ» фантастичних думок підштовхнув вождя у січні 1923 р. до ідеї побудувати соціалізм за допомогою кооперації. Життя, підвів підсумок В.В. Кабанов, жорстоко посміялось над цими задумами [14, с. 6]. В.В. Кабанов назвав ідею кооперативного соціалізму утопією [14, с. 58].

Не сприйняв В.В. Кабанов й думки деяких сучасних російських дослідників (тут явний натяк на П.М. Зирянова і В.П. Данилова) про схожість таких, з його точки зору, різних явищ як община і кооперація. В.В. Кабанов прив'язує цю думку П.М. Зирянова та В.П. Данилова до народницької концепції розвитку Росії і теж вважає утопією [15, с. 10]. В той же час В.В. Кабанов визнає, що община спроможна була змінюватися під впливом зовнішніх умов: державної політики, розвитку економіки тощо. Але до яких меж могло дійти вдосконалення общини, заявив В.В. Кабанов, ми не знаємо, оскільки російський історичний досвід був насильно перерваний колективізацією [15, с. 11]. В.В. Кабанов намагався довести розбіжність в діяльності общини і кооперації: серед різноманітних функцій общини найважливіші були у сфері виробництва, а діяльність кооперації зосереджувалася переважно в збуті та переробці сільськогосподарської продукції. Отже, резюмував В.В. Кабанов, розподіл сфер діяльності кооперації і общини є принципово важливим моментом, наріжним каменем відмінностей між кооперацією і общиною. Таким чином, вважав В.В. Кабанов, кооперація діяла не завдяки общині, а всупереч їй. Стихія існування кооперації – товарно-грошові відносини, в той же час як общину вони руйнували [15, с. 32–37]. О.Г. Вронський повністю солідарний з В.В. Кабановим щодо утопічності кооперативної трансформації общини [6, с. 18].

На противагу В.В. Кабанову та О.Г. Вронському, П.М. Зирянов навів приклади, коли громада («общество» - рос.) вступила в кооператив по збуту молока і зробив висновок, що громада «починає немов би вrostати в систему кооперації» [11, с. 225]. Сучасний російський історик І.М. Лозбеньов навів численні приклади по Московській і Тверській губерніях за 20-ті роки ХХ ст., коли общини («земельные общества» – рос.) запроваджували багатопільні сівозміни, створювали молочарні і машинні товариства, сироварні, цегельні тощо [21]. Фактично такі поземельні об'єднання перетворилися на кооперативи вертикального типу про які писав

О.В. Чаянов. Але, підкреслив І.М. Лозбеньов, радянську владу не влаштувала швидкість розповсюдження такого досвіду серед селян, політична необхідність інтенсивного розвитку промисловості перекреслила економічну доцільність поступового розвитку сільського господарства. Тому був обраний інший шлях – шлях масової колективізації [21, с. 117]. Тобто, як виходить зі слів І.М. Лозбеньова, колгоспи забезпечували швидке і безперебійне перекачування коштів з сільського господарства у промисловість, тобто те, що не могла забезпечити община («земельное общество» – рос.). Тому вона була ліквідована.

Таким чином, факти наведені І.М. Лозбеньовим та іншими дослідниками, суперечать аргументам В.В. Кабанова про принципові розбіжності між общиною і кооперацією.

Далі, В.В. Кабанов критикує О.В. Чаянова за його трактовку кооперації, як продовження сімейного селянського господарства. Отже, запитує В.В. Кабанов: кооперація є результат зусиль самого селянства? І безапеляційно заявив – це така собі абстракція. Мовляв, такого не було і бути не могло. О.В. Чаянов, написав у підсумку В.В. Кабанов, схоже був не правий, коли сподівався за допомогою кооперації зберегти традиційного селянина [15, с. 40, 53]. Але, на нашу думку, факти свідчать, що правий був О.В. Чаянов, а не В.В. Кабанов.

Для українського дослідника діяльності громади в доколгоспному селі зацікавленість викликають роботи сучасних російських дослідників по вивченню реалій непу в окремих регіонах РСФРР. Ці дослідження показали, що соціальна організація російського села включала в роки непу офіційні (ради) і неофіційні (общини) інститути. Наведені дані показують досить низький відсоток участі селян у виборах сільських рад. Не зважаючи на всі спроби більшовиків оживити роботу рад, докорінної перебудови у діяльності рад у 1920-і роки не відбулося і в той же час спостерігалось оживлення общини. Сучасні російські дослідники вважають, що в роки непу община була діяльним органом сільського самоуправління, так, як вона мала в своєму розпорядженні матеріальні ресурси, а сільська рада матеріально залежала від общини [27]. Так, І.Є. Кознова пише: сила селянської общини в 20-х роках ХХ ст. лякала владу. На XV з'їзді ВКП(б) 1927 р. мову завели про двовладдя на селі – земельної громади («земельное общество» – рос.) і сільської ради, про необхідність підпорядкування першої другій. Справа дійшла до того, що тільки 3% сільських рад у РСФРР у 1926 р. мали самостійний бюджет, решта функціонувала за рахунок коштів, зібраних земельними громадами [17]. Більшість російських дослідників вважає, що з двовладдям на селі по-

кінчили в 1927–1928 рр., коли земельні громади («земельное общество» – рос.) були поставлені під жорстокий контроль сільських рад, а збір, зберігання і витрати коштів громад теж передали сільрадам [30, с. 218–219].

Але російський дослідник О.Ю. Яхшиян заперечує концепцію «двовладдя» земельної громади («земельного общества» – рос.) і сільської ради на селі в 20-х роках ХХ ст. [36, с. 177–184] Він вважає, що в російському селі 1920-х років зберігалася традиційна селянська община з характерним злиттям земельно-господарських, локально-адміністративних і культурно-побутових функцій. Зберігалось і общинне самоуправління, котре здійснювалось у вигляді місцевого органу державного управління на селі – сільської ради, а законодавче підпорядкування земельної громади («земельное общество» – рос.) сільській раді наприкінці 1920-х років значною мірою пояснюється реакцією влади на непереможне фактичне відтворення общинного самоуправління у вигляді низових сільських органів радянської влади. Сільська рада, на думку О.Ю. Яхшияна функціонувала тільки як робочий і виконавчий орган сільського сходу, йому підзвітний й підпорядкований. О.Ю. Яхшиян впевнений, що на практиці у 1920-х роках відбулося тільки формальне перейменування існуючих сільських громад в земельні громади. Ніякого реального організаційно-інституційного відокремлення земельної громади («земельного общества» – рос.) від органів влади на селі не відбулося. Особливих органів управління земельної громади, окремих від сільрадівських структур, як правило, не створювали. Не практикувалися загальні збори членів земельної громади, а діяли традиційні сільські сходи, посади уповноваженого по земельним справам і голови сільської ради, в більшості випадків, сполучали. Розповсюджена практика само обкладання на потреби сільського управління не була утриманням «бідної» сільради за рахунок «багатой» земельної громади. Це була, на думку О.Ю. Яхшияна, традиційною общинною (громадською) практикою фінансування сільських видатків. Вона, тим самим, демонтувала інституційну єдність сільської ради і общини у російському селі. Державі не вдалося розмежувати земельно-господарські і адміністративно-управлінські функції общини, перетворити останню тільки в поземельну організацію [36, с. 177–184].

Без сумніву, така точка зору О.Ю. Яхшияна має право на існування. Але для її прийняття, як доведеного факту, необхідне проведення ретельного аналізу первісної документації, в першу чергу протоколів сходів громади, засідань

сільської ради, яка зберігається у фондах місцевих обласних архівів. О.Ю. Яхшиян використав переважно нормативні акти центральних органів влади і управління СРСР і РСФРР у галузі адміністративного і земельного права, менше – матеріали обстежень сільського і волосного радянського управління, сільських і волосних політичних осередків, літературу 1920-х років, пресу [36, с. 34–39]. А ось проколів сходів громади для роботи над темою у О.Ю. Яхшияна всього кілька (з підмосковних сіл) [36, с. 39]. Цього явно недостатньо для широких узагальнень.

Цей процес збагатився в ході безпосереднього залучення російських істориків до кращих здобутків їхніх колег на Заході. У цьому відношенні необхідно назвати діяльність Центру селянознавства та аграрних реформ Московської вищої школи соціально-економічних наук (МВШСН), керованою англійським вченим Т. Шаніним і В.П. Даниловим (до його смерті у квітні 2004 р.). Центр сформувався на основі двох комплексних дослідницьких проектів: «Соціальна структура радянського і пострадянського села» і «Селянська революція в Росії (1902–1922 рр.)». Їхні ідеї були поглиблені в кількох інших соціологічних та історичних проектах, започаткованих В.П. Даниловим, зокрема таких як: «Селянські повстання під час громадянської війни»; «Трагедія радянського села: колективізація та розкуркулення»; «Радянське село очима ВЧК–ОГПУ–НКВС» [29, с. 209; 31, с. 29].

Результати досліджень друкувалися у щорічниках «Селянознавство: Теорія. Історія. Сучасність» [18], збірнику «Голоси селян: Сільська Росія в селянських мемуарах» [7] та ін.

Зусиллями Т. Шаніна та В.П. Данилова побачила світ хрестоматія-збірник текстів відомих вчених-аграрників [4], що дало змогу ознайомитись з їхніми науковими доробками науковій громадськості країни.

Проблеми аграрної історії в 1990-х – першій половині 2000-х років регулярно обговорювалися на міжнародних симпозіумах «Куди йде Росія», наукових конференціях присвячених аграрному розвитку Росії в XIX–XX ст. та інших форумах.

Висновки. У сучасній російській історіографії, працях 1990-х – початку 2000-х років, проблема громади (общини) знову зайняла помітне місце. Дискусія з питання генезису сільської общини, її розвитку і ролі у російському суспільстві не припиняються й досі. В цілому, необхідно погодитися з висновками українських істориків В.Ф. Верстюка та О.В. Михайлюка, що сучасна російська історіографія продемонструвала більші досягнення у царині вивчення аграрної історії, ніж сучасна українська історична наука [26, с. 18], зокрема, як ми вважаємо, і у вивченні інституту громади в

доколгоспному селі (1917–1930 рр.). Потрібно провести комплексне дослідження інституту громади в доколгоспному українському селі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начало XX века) / В.Б. Безгин. – Тамбов: Изд-во ТГГУ, 2004. – 161 с.
2. Бердянский В.А. Крестьянская цивилизация в России / В.А. Бердянский. – М.: Аграф, 2001. – 432 с.
3. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) / В.П. Булдаков. // Отечественная история. – М. – 1997. – № 1. – С. 42–60.
4. Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире: Хрестоматия. – М.: Прогресс, 1992. – 431 с.
5. Вронский О.Г. Государственная власть России и крестьянская община в годы «великих потрясений» (1905–1917) / О.Г. Вронский – М.: МПГУ, 2000. – 418 с.
6. Вронский О.Г. Крестьянская община на рубеже XIX–XX вв.: Структура управления, поземельные отношения, правопорядок / О.Г. Вронский. – Тула: ТО ИРО, 1999. – 153 с.
7. Голоса крестьян: Сельская Россия в крестьянских мемуарах. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 397 с.
8. Данилов В.П. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В.П. Данилов. // Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – С. 310–321.
9. Данилов В.П. Возникновение и падение советского общества: социальные источники, социальные последствия / В.П. Данилов. // Россия на рубеже XXI века: оглядываясь на век минувший: Сб. статей. – М.: Наука, 2000. – С. 70–90.
10. Данилов В. П. Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг. / В.П. Данилов. // Крестьяне и власть. Материалы конференции. – Тамбов, 1996. – С. 4–23.
11. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России. 1907–1914 гг. / П.Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.
12. Зырянов П.Н. Полтора века споров о русской сельской общине / П.Н. Зырянов. // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX веков. – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 87–100.
13. Ибрагимов К.Х. Особенности общинной поземельной собственности в России / К.Х.

- Ибрагимов. // Вопросы истории. – М., 2007. – № 12. – С. 117–125.
14. Кабанов В.В. Кооперация, революция, социализм / В.В. Кабанов. – М. : Наука, 1996. – 206 с.
15. Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация в России XX века / В.В. Кабанов. – М. : Ин-т российской истории РАН, 1997. – 160 с.
16. Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке / В.В. Кабанов. // Вопросы истории. – М. – 1993. – № 2. – С. 34–46.
17. Кознова И.Е. XX век в социальной памяти российского крестьянства / И.Е. Кознова. – М. : Ин-т философии РАН, 2000. – 207 с.
18. Крестьяноведение. Теория. История. Современность: Ежегодник. – М. : МВШСН, 1997. – 380 с.
19. Куренишев А.А. Крестьянство России в период войн и революции. 1917–1920 гг. (историографические аспекты) / А.А. Курянишев. // Вопросы истории. – М. – 1999. – № 4–5. – С. 155.
20. Куреньшев А.А. Революционная война и крестьянство / А.А. Куреньшев. // Отечественная история. – М. – 2001. – № 6. – С. 33–46.
21. Лозбенев И.Н. Крестьянская община в годы нэпа / И.Н. Лозбенев. // Вопросы истории. – М. – 2005. – № 4. – С. 112–118.
22. Лурье С.В. Как погибла русская община / С.В. Лурье. // Крестьянство и индустриальная цивилизация. – М., 1993. – С. 136–173.
23. Лурье С.В. Поземельная община как элемент картины мира русских крестьян [электронный ресурс] / С.В. Лурье. / режим доступа: <http://ethnopsychology.narod.ru/svlourie/articles/obshina.htm>
24. Люкшин Д.И. Вторая русская смута: Крестьянское измерение / Д.И. Люкшин. – М. : АИРО–XXI, 2006. – 133 с.
25. Люкшин Д.И. 1917 год в деревне: Общинная революция? / Д.И. Люкшин. // Революция и человек. Социально-психологический аспект. – М., 1996. – С. 115–141.
26. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиріччя XX ст.: Соціокультурні процеси / О.В. Михайлюк. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 456 с.
27. Орлов И.Б. Современная отечественная историография нэпа: достижения, проблематика, перспективы / И.Б. Орлов. // Отечественная история. – М. – 1999. – № 1. – С. 112–117.
28. Осипова Т.В. Российское крестьянство в революции и гражданской войне / Т.В. Осипова. – М. : Стрелец, 2001. – 399 с.
29. Отечественная история. – М. – 2000. – № 6. – С. 209.
30. Павлюченков С.А., Булдаков В.П., Орлов И.Б., Осокина Е.А., Теплицын В.Л. и др. Россия нэповская / С.А. Павлюченков, В.П. Булдаков. И.Б. Орлов и др. – М., 2002. – С. 218–219.
31. Социологические исследования (Социс). – М. – 2002. – № 1. – С. 29; электронный ресурс: <http://ruralworlds.msses.ru>
32. Симуш П.И. Мир таинственный: Размышления о крестьянстве / П.И. Симуш. – М. : Политиздат, 1991. – 255 с.
33. Сухова О.А. «Общинная революция» в России: Социальная психология и поведение крестьянства в первые десятилетия XX века (По материалам Среднего Поволжья) / О.А. Сухова. – Пенза : ПГПУ, 2007. – 373 с.
34. Телицын В.Л. Бессмысленный и беспощадный? Феномен крестьянского бунтарства 1917–1921 годов / В.Л. Телицын. – М.: РГГУ, 2003. – 338 с.
35. Чаянов А.А. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. / А.А. Чаянов. – М.: Наука, 1991. – 456 с.
36. Яхшиян О.Ю. Общинное самоуправление и советы: Местная власть в русской деревне 1920-х гг. / О.Ю. Яхшиян. – М.: ГУУ, 2006. – 187 с.